

УДК 81'366=512,161

МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ АТРИБУТИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ СУЧАСНОЇ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ

Михайлова Є. В.

Рівненський державний гуманітарний університет

У статті досліджено морфологічні категорії атрибутивних дієприкметників сучасної турецької мови. Особливу увагу приділено дієприкметникам активного та пасивного станів, а також взаємопов'язаним граматичним категоріям атрибутивного стану та присвійності.

Ключові слова: прикметник, дієприкметник активного стану, дієприкметник пасивного стану, граматична категорія, грамема, лексико-граматичний клас прикметників.

Michailova E. V. Morphological categories of attributive participles in the modern Turkish language. The article deals with the morphological categories of attributive participles in the modern Turkish language. Particular attention is paid to the participles active voice and passive voice, as well interrelated grammatical categories of attributive and possessive voices are viewed.

Ключевые слова: прилагательное, причастие активного залога, причастие пассивного залога, грамматическая категория, граммама, лексико-грамматический класс прилагательных.

Mykhailova E. V. Morphological categories of attributive participles in the modern Turkish language. The article deals with the morphological categories of attributive participles in the modern Turkish language. Particular attention is paid to the participles active voice and passive voice, as well interrelated grammatical categories of attributive and possessive voices are viewed.

Key words: adjective, active voice participle, passive voice participle, grammatical category, grammema, lexical and grammatical class of adjectives.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Неоднозначно трактується в лінгвістиці (і в турецькому мовознавстві зокрема) статус дієприкметників, що позначають ознаки предметів за дією й синтезують дієслівні та прикметникові граматичні ознаки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У тюркології дієприкметники розглядаються як віддієслівні форми прикметників (М. К. Дмитрієв, Т. Бангуоглу) або як неособові атрибутивні форми дієслова (Ш. С. Айлярів, Т. Н. Генджан, З. Коркмаз, П. І. Кузнецов, А. Рахімова, Ю. В. Щека, М. Хенгірмен), проте всі тюркологи беззаперечно характеризують дієприкметники, як слова, що відповідають на питання (nasıl? hangi?) і синтезують ознаки прикметника та дієслова.

Актуальність дослідження визначається необхідністю теоретичного переосмислення статусу дієприкметника в граматичній системі турецької мови, зокрема атрибутивних дієприкметників з урахуванням морфологічних категорій.

Мета статті – описати морфологічні категорії атрибутивних дієприкметників активного та пасивного станів, а також взаємопов'язані граматичні категорії атрибутивного стану та присвійності.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) описати граматичну категорію атрибутивного стану; 2) проаналізувати граматичну категорію присвійності; 3) визначити функціональні

особливості граем активного й пасивного станів дієприкметника.

В атрибутивній функції дієприкметники сучасної турецької мови виступають у двох морфологічних формах – дієприкметники активного стану та пасивного стану. Системне узагальнення цих форм утворює дві взаємопов'язані граматичні категорії – атрибутивного стану та присвійності.

Виклад основного матеріалу дослідження.

1. Граматична категорія атрибутивного стану дієприкметника. Граматична категорія атрибутивного стану дієприкметника характеризується семантичною доміантою: вираження суб'єктно-об'єктних відношень між дієприкметником та означуваним іменником. Суб'єктно-об'єктні атрибутивні відношення формуються в результаті трансформації предикативних відношень дії-присудка до граматичних актантів (підмета та додатка) у простому реченні в атрибутивні відношення дієприкметника до означуваного іменника в поліпредикативному простому реченні. Категорія атрибутивного стану дієприкметника за своєю семантикою є функціонально-синтаксичною й узагальнює дві функціональні грамеми: активного й пасивного стану [1, 305].

Грамема активного стану виражає суб'єктні відношення дієприкметника до означуваного іменника, що відображають атрибутивну трансформацію предикативних відношень дії-присудка до підмета в простому реченні. Дієприкметники активного стану виражають суб'єктні атрибутивні відношення в результаті таких атрибутивних трансформацій [3, 510]:

активного простого речення в активну дієприкметникову структуру: “*Öğrenci ödevi yazıyor / Студент пише завдання.* / – $C_{(r \neq l)} \Leftrightarrow [O_{(r \neq l)} \Leftarrow D] \rightarrow D \supseteq C_{(r \neq l)} - \text{Ödevi yazan öğrenci} / \text{Студент, пишущий (який пише) завдання}”;$

пасивного простого речення в активну дієприкметникову структуру:

1) “*Ödev yazılıyor / Завдання пишеться.* / – $C_{(r \neq l)} \Leftrightarrow D \rightarrow D \supseteq C_{(r \neq l)} - \text{Yazılan ödev} / \text{Завдання, яке пишеться}”;$

2) “*Ödev öğrenci tarafından yazılıyor / Завдання пишеться студентом.* / – $C_{(r \neq l)} \Leftrightarrow [O_{(r \neq l)} \Leftarrow D] \rightarrow [O_{(r \neq l)} \Leftarrow D] \supseteq C_{(r \neq l)} - \text{Öğrenci tarafından yazılan ödev} / \text{Завдання, яке пишеться студентом}”.$

Грамема пасивного стану виражає об’єктні відношення дієприкметника до означуваного іменника, що відображають атрибутивну трансформацію предикативних відношень дії-присудка у додаток в простому реченні. Дієприкметники пасивного стану виражають об’єктні атрибутивні відношення в результаті таких атрибутивних трансформацій [3, 515]: активного простого речення в пасивну дієприкметникову структуру:

1) “*Öğrenci ödev yazdı / Студент писав завдання.* / – $C_{(r \neq l)} \Leftrightarrow [O_{(r \neq l)} \Leftarrow D] \rightarrow [O_{(r \neq l)} \Leftarrow D] \supseteq O_{(r \neq l)} - \text{Öğrencinin yazdığı ödev} / \text{Завдання, написане студентом}”;$

2) “*Ben ödevi yazdım / Я писав завдання.* / – $C_{(r \neq l)} \Leftrightarrow [O_{(r \neq l)} \Leftarrow D] \rightarrow D \supseteq O_{(r \neq l)} - \text{Yazdığım ödev} / \text{Завдання написане мною}”.$

За способом вираження функціональних граем активного та пасивного стану категорія атрибутивного стану дієприкметника є морфологічно-словотвірною, оскільки в граматичній системі сучасної турецької мови активні та пасивні дієприкметники утворюються від основи інфінітива за допомогою спеціальних словотвірних афіксів, які маркують функціональну граему стану та лексикалізовану ознаку часу [4, 156].

Дієприкметники на -dik, -acak, -miş, -ar, -an, що пов’язані з означуванням іменником атрибутивно-предикативними суб’єктними відношеннями (за винятком обмеженої групи дієприкметників), виражають граматичне значення активного стану [5, 230]. Наприклад: “*Yarın yapılacak toplantı (граматичний суб’єкт = логічному об’єкту) saat 12’de başlayacak. / Збори, які будуть проводитись завтра, розпочнуться о 12 годині.; Kitap okuyan oğlan (граматичний суб’єкт = логічному суб’єкту) masanın başında oturdu. / Хлопець, який читає (читаючий) книгу, сидів за столом”.* Активні дієприкметники морфологічно оформлені афіксами -dik, -acak, -miş, -ar, -an і є незмінюваними.

Активні дієприкметники відображають регулярні трансформації в атрибутивні конструкції:

1) активних речень, присудок яких виражений перехідними й неперехідними дієсловами активного, взаємного та спонукального стану й перехідними дієсловами зворотного стану;

2) пасивних речень, присудок яких виражений перехідними дієсловами пасивного стану.

Серед дієприкметників з афіксами -dik, -acak, -miş, -ar, -an визначається дуже обмежена група слів,

які в дієприкметникових конструкціях можуть порушувати суб’єктні атрибутивно-предикативні відношення з означуваним словом і виражати в різних контекстах як суб’єктні, так і об’єктні відношення атрибутивного типу. Як зазначає Ю. В. Щека, «клас таких дієприкметникових конструкцій обмежується: 1) лексично, тобто визначеною групою стійких словосполучень, в яких виявляється давній спільний прамовний зв’язок тюркських мов; 2) наявністю додаткових умов, пов’язаних із порядком слів і категорією визначеності-невизначеності» [2, 401].

До стійких словосполучень фразеологічного типу належать: “*içecek su / питна вода / (вода, яку будуть пити), yiyecek bir şey / щось їстівне / (щось, яке будуть їсти), verecek cevap / відповідь, яку будуть давати, çıkmaz sokak / вулиця, яку не проходять, tanıdık adam / знайома людина / (людина, з якою познайомились), bidik kimse / хтось відомий / (хтось, кого знають)” та ін. Іншою причиною об’єктних атрибутивних відношень активних дієприкметників є граматичні ознаки стану та перехідності / неперехідності дієслова трансформованого речення.*

Якщо дієприкметник корелює в трансформації з неперехідним дієсловом або дієсловом пасивно-зворотного стану, то він може бути означенням до об’єкта: “*ateşi sönen soba / піч, в якій погас вогонь ← Ateş sobada söndü (зворотний стан), / вогонь погас (досл. погасився) у печі; penceresi açılan oda / кімната, в якій відкривається вікно ← Pencere odada açılır (пасивно-зворотний стан), вікно відкривається в кімнаті; içinden su akmuş testi / глечик, з якого вилігла вода ← Su testinin içinden akmuş (неперехідне дієслово активного стану), вода вилігла із глечика”.*

Дієприкметники на -diğ-1, -acağ-1, що пов’язані з означуванням іменником атрибутивно-предикативними об’єктними відношеннями, виражають граматичне значення пасивного стану. В атрибутивних словосполученнях із дієприкметниками означуваний іменник виступає граматичним об’єктом, а дієприкметник морфологічно оформлюється формантами -diğ-1, -acağ-1, в яких афікс присвійності вказує на граматичне значення особи атрибутивно трансформованої дії та на потенційну наявність логічного суб’єкта – виконавця дії, який в автономних дієприкметниках не називається (*Okuduğ-um kitap* (граматичний об’єкт = логічний об’єкт) *hoşuma gitti. / Книга, прочитана мною, мені сподобалась*), а в розгорнутому атрибутивному члені речення лексично виражається іменником / займенником у родовому відмінку: “*Adalet Bakan-ın (логічний суб’єкт) yaptığ-ı toplantıya (граматичний об’єкт = логічний об’єкт) katıldım. / Я взяв участь у зборах, проведених міністром юстиції”.*

Пасивні дієприкметники морфологічно оформлені афіксами -dik, -acak та афіксами присвійності (-ım, -ın, -ı, -ımız, -ınız, -ları), які формують їхню словозмінну парадигму. Афікси приналежності дієприкметників на -diğ-1, -acağ-1, які маркують потенційну або виражену в реченні логічну суб’єктність, водночас виражають й атрибутивну граматичну об’єктність з означуванням іменником, який у конструкціях із формами на -diğ-1, -acağ-1 завжди виступає і логічним, і граматичним об’єктом [5, 234].

Таким чином, грамема пасивного стану завжди взаємопов'язана з грамемою присвійності, оскільки ці два граматичні значення кумулятивно виражаються одним граматичним формантом, який передає два типи атрибутивно-предикативних синтаксичних відношень дієприкметників:

1) відношення до суб'єкта трансформованої дії через зіставлення суб'єкта позначуваної ситуації з учасниками комунікативного акту;

2) відношення до означуваного об'єкта – іменника /займенника.

2. Граматична категорія присвійності дієприкметника. Об'єктні атрибутивні відношення дієприкметника є постійними й репрезентуються грамемою пасивного атрибутивного стану. Суб'єктні присвійні відношення – варіативні й зумовлюють утворення трьох присвійних граем граматичної категорії присвійності, що в поєднанні з грамемами числа утворюють шість присвійних форм дієприкметників, в яких словозмінний афікс приналежності вказує на одну особу або групу осіб:

1) грамема першої особи однини вказує на приналежність дієприкметникової ознаки суб'єкту-мовцю й виражається афіксами *-ım, -im, -um, -üm* (*уарасағ-ım* / той, що буде зроблений мною);

2) грамема першої особи множини вказує на приналежність дієприкметникової ознаки групі осіб, до якої належить суб'єкт-мовець, і виражається афіксами: *-ımız / -imiz / -umuz / -ümüz* (*уарасағ-ımız* / той, що буде зроблений нами);

3) грамема другої особи однини вказує на приналежність дієприкметникової ознаки суб'єкту-адресату й виражається афіксом *-ın, -in, -un, -ün* (*уарасағ-ın* / той, що буде зроблений тобою);

4) грамема другої особи множини вказує на приналежність дієприкметникової ознаки групі осіб, до якої належить суб'єкт-адресат, і виражається афіксами: *-ınız / -iniz / -unuz / -ünüz* (*уарасағ-ınız* / той, що буде зроблений вами);

5) грамема третьої особи однини вказує на приналежність дієприкметникової ознаки суб'єкту, який не є учасником комунікативного акту, і виражається афіксами: *-ı / -i / -u / -ü* (*уарасағ-ı* / той, що буде зроблений ним);

6) грамема третьої особи множини вказує на приналежність дієприкметникової ознаки суб'єкту – групі осіб, які не є учасниками комунікативного акту, і виражається афіксами: *-lar-ı, -ler-i* (*уарасағ-ları* / той, що буде зроблений ними).

Таким чином, категорія присвійності пасивних дієприкметників за способом вираження є морфологічною словозмінною категорією, яка утворює атрибутивну парадигму пасивних дієприкметників.

Пасивні дієприкметники відображають регулярні трансформації в атрибутивні конструкції активних речень, присудок яких виражений перехідними дієсловами активного та спонукального стану.

Також пасивні дієприкметники можуть відображати нерегулярні трансформації простих активних та пасивних речень, у результаті яких означуваним іменником дієприкметникової конструкції стає не об'єкт дії, а іменник, який вказує на час або місце дії. Наприклад:

1) атрибутивна трансформація активного речення з присудком, вираженим неперехідним дієсловом: *"Fabrikada çalıştık. / Ми працювали на заводі. → Çalıştığımız fabrika. / Завод, на якому ми працювали";*

2) атрибутивна трансформація активного речення з присудком, вираженим перехідним / неперехідним дієсловом взаємного стану: *"Bahçede öpüştünüz. / Ви цілувалися в саду. → Öpüştüğünüz bahçe. / Сад, в якому ви цілувалися";*

3) атрибутивна трансформація активного речення з присудком, вираженим перехідним дієсловом зворотного стану: *"Orhan hamamda yıkanacak. / Орхан буде митися в бані. → Orhan'ın yıkanaacağı hamam. / Баня, в якій буде митися Орхан";*

4) атрибутивна трансформація пасивного (безособового) речення з присудком, вираженим неперехідним дієсловом пасивного стану: *"Ahmed hastahaneye getirildi. / Ахмеда привезли (досл. Ахмед був привезений) в лікарню. → Ahmed'in getirildiği hastahane. / Лікарня, в яку привезли (досл. було привезено) Ахмеда".*

Активні дієприкметники, які відображають трансформацію пасивних речень (*öğrenci tarafından yazılmış mektub / лист, який написався учнем; onların tarafından yapılacak hatalar / помилки, які будуть робитися ними*), та пасивні дієприкметники, які відображають трансформацію активних речень (*öğrencinin yazdığı mektub / лист, написаний учнем; yapacakları hatalar / помилки, які будуть зроблені ними*), є лексичними синонімами. Такі лексично синонімічні дієприкметники функціонально відрізняються грамемами атрибутивного стану, що зумовлює, на нашу думку, різну комунікативну акцентуацію смислових відтінків висловлювання в актуальному членуванні речення на тему – рему.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Отже, у сучасній турецькій мові дієприкметник виражає атрибутивно-предикативні синтаксичні відношення в процесі утворення простого поліпредикативного речення. Дієприкметники здійснюють вторинну атрибутивну предикацію, але не утворюють підрядного речення, оскільки в функції означення насамперед актуалізуються атрибутивні відношення з означуваним словом, а вже потім – трансформовані, граматичні за своєю природою суб'єктно-об'єктні відношення з цим словом як граматичним актантом трансформованого простого речення. У вторинній атрибутивній предикації дієприкметник виконує функцію співвіднесення дієприкметникової ознаки з часовою площиною головної дії (присудком) у реченні та атрибутивну функцію стосовно означуваного актанта простого речення, в якій виражає особливі суб'єктно-об'єктні атрибутивні відношення, що системно виявляються в функціонально-граматичній категорії атрибутивного стану. Ця категорія визначає категорійну самостійність дієприкметників і протиставляє їх дієсловам як окремий семантико-граматичний клас слів, що називають статично (активну й пасивну) атрибутивну ознаку предмета за дією, а не активну / пасивну дію як динамічну предикативну ознаку предмета.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ходжаев Т. Х. О дифференциальных признаках прилагательных в тюркских языках / Т. Х. Ходжаев, Р. К. Кунгу-плов // Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов. – 1968. – С. 301–306.
2. Щека Ю. В. Практическая грамматика турецкого языка / Ю. В. Щека. – М. : АСТ: Восток-Запад, 2007. – 606 с.
3. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri / T. Banguoğlu. – Ankara : TDK Yay., 2007. – 628 s.
4. Bozkurt F. Türkçe Çağdaş Dilbilgisi / F. Bozkurt. – İstanbul : İnhilap Hitaberi, 1994. – 171 s.
5. Çotuksöken Y. Türkçede Ekler ve Kökler, Gövdeler / Y. Çotuksöken. – İstanbul : Cem Yayınevi, 1991 – 248 s.